

Олена КРИВУЛЯК

ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЖАНРУ «МОЛИТВИ» У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ РОМАНТИКІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31).

Кривуляк О. Типологічний аналіз жанру «молитви» у творах українських та російських романтиків; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 15; мова – українська.

Анотація. Запропонована розвідка актуалізує загальну для вітчизняного літературознавства проблему канону стосовно жанрових форм. Об'єктом дослідження є твори, позначені нами як «молитви», а також тексти, у яких ця традиція зазнала помітного переосмислення. В роботі простежено трансформацію канону «молитви» на прикладі творів Т. Шевченка та у зіставленні його з поетичними творами російських романтиків.

Ключові слова: канон, жанр поетичної молитви, діалог культур, діалог творчих свідомостей.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна літературознавча наука все очевидніше вписується в поліфонічний простір і час, у ньому сьогодні усвідомлюється неминучість культурологічного підходу і до історичних фактів, і до літературних творів, оскільки культура сама по собі інтегральна, об'єднує всі складові епохи, ставлячи в центр людину. Особливо в останні десятиліття відбувається крен літературознавчої науки в бік вивчення сакральних текстів, проте вони, як і раніше, залишаються недостатньо опрацьованими. Ретельному вивченню піддається також історико-літературний контекст певної доби. Увагу науковців привертають культурні зв'язки та витоки, пов'язані з жанром молитви. У цьому випадку паралельне прочитання поетичних молитов уможливує активне дослідження проблеми діалогу культур, діалогу творчих свідомостей.

У цьому світлі запропонована тема набуває особливого значення. Її розробка, тобто вивчення впливу, проникнення та адаптації культури далекого минулого в новому культурному контексті, дозволяє наблизитися до усвідомлення природи цього явища. А. Гуревич зауважив: "Спостереження життя людей інших епох разом з тим передбачає до певної міри і самоспостереження [...]. Ми ставимо людям інших епох, суспільств і цивілізацій наші запитання, та очікуємо отримати їх відповіді, бо лише в такому випадку можливий діалог" [4, с. 7].

Обрана тема передбачає звернення до праць, присвячених проблемам канону в галузі культурології (А. Лосев, Ю. Лотман), літературознавства (К. Леві-Стросс, В. Пропп), Вихідним імпульсом для формування авторської концепції стало визначення художнього канону, сформульоване А. Лосевим: "Канон є сукупність законів і правил, що є нормою і зразком для всіх художніх творів цього роду" [8]. Важливу роль також відіграла

наукова позиція М. Бахтіна з питань жанрового канону, яку він інтерпретує як «певну систему стійких і твердих жанрових ознак» [2, с. 452]. У розвідці жанровий канон молитви розглядається як єдина система, що об'єднує різні параметри-рівні: змістовний, композиційний та образний. Кожен рівень також містить у собі певний комплекс характерних для нього сталих закономірностей ("канон у каноні").

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У низці праць простежено різні аспекти вивчення жанру молитви. Дослідники поезії романтизму (Т. Бовсунівська, Н. Видолюб та ін.) стверджуючи, що для багатьох українських митців відчутне християнське начало в їхньому художньому мисленні: "Бог [...] стає організуючим центром їх свідомості, божественне ж – мірою життєвого й сутнісного" [3, с. 4], висвітлюють проблему становлення жанру. У дисертації І. Даниленко віршована молитва – метажанр (синкретичний жанр) аналізується переважно на матеріалі української поезії. У роботі окреслено генологічну специфіку жанру, запропоновано класифікацію базових жанрових моделей, яка віддзеркалює основні принципи й шляхи адаптації жанрового канону культової молитви у світській поезії. О. Новик простежила типологічні паралелі поезій цього жанру в українських барокових та романтичних письменників [9, с. 283-311]. На думку М. Бахтіна, "особливо важливе значення мають жанри. У жанрах (літературних і мовних) протягом століть накопичуються форми бачення і осмислення певних сторін світу" Крім продовження споконвічних традицій, спостерігається звернення до умовно-метафоричним явищ як до засобу створення вигаданого світу літератури, відродження та оновлення реалізму і романтизму, їх взаємне переплетення і синтез, широке використання модерністських прийомів. У зв'язку з цим зауважимо, що питання співвідношення жанру

«класичної» молитви і художньої в науковій літературі в цілому можна вважати вирішеним, оскільки були виявлені історичні закономірності трансформації стійкої моделі жанру у творах романтиків. Серед них важливе місце займає виділення зазначеного періоду як перехідного, для якого характерні такі повторювані якості: 1) зміна картин світу і, відповідно, зміни в сприйнятті простору і часу; 2) активізація міфу та архетипу; 3) культ творчості; 4) відкриття логіки «вічного повернення»; 5) есхатологічне переживання історії; 6) активізація особистості маргінального типу; 7) криза колективної ідентичності; 8) автономізація мистецтва і відокремлення його видів. Еволюція молитовної лірики XIX ст. йшла по шляху повернення сакрального діалогу його релігійної присутності.

Відповідно ще не схарактеризована проблема діалогічної природи жанру поетичної молитви, тому у роботі і зроблена спроба ієрархічного визначення жанроутворювальних факторів на прикладі віршів поетів-романтиків.

Формулювання цілей статті. Мета статті – простежити особливості заломлення поетичного канону «молитви» у творчості Т. Шевченка та окремих представників російського романтизму.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як і будь-яка порубіжна епоха, підсумовуючи етико-естетичні здобутки попередників, сьогодення перебуває у пошуках нових орієнтирів. Можливо, поступове повернення до християнських віровчень і світоглядних позицій слов'ян, із часом матимуть місце. Однак уже зараз відчутний брак у суспільстві тих дороговказів, що спонукатимуть до творчості, нестимуть позитивний потенціал життєвої гармонії.

Залежно від того, яка з частин (похвальба або покаяння) домінує, можна говорити про два окремі типи молитви: молитва-похвальба і молитва-покаяння. Молитва-похвальба включає лише звернення до Бога і величальні епітети. Молитва-покаяння містить, окрім стандартних узагальнених фраз про "аморальність, неправедність, гріховність" того, хто творить молитву, пристрасні прохання про пробачення, милість. Для справжньої молитви характерною ознакою є деякий стан благання, який можна визначити як глибоке шанування Бога, навіть богобоязкість. І в цьому принципова відмінність молитви як такої від поезії, витриманої в жанрі молитви. Поет неначе відгороджується від фанатичного почуття богобоязкості, інакше він не зміг би вільно користуватися усіма тими засобами художньої виразності, що недопустимі в канонічній молитві. Часто буває складно віднести той або інший поетичний твір до жанру молитви. Він неначе замаскований, таємний сенс його прихований від очей, так що вгадати жанр молитви в звичайному поетичному творі можна в основному тільки завдяки загальному молитовному

настрою: поет переживає приблизно ті ж почуття, що і той, хто творить канонічну молитву. Поетична молитва багато що узяла від канонічної: зміст, стан ліричного героя, адресація, ділення на жанри, поетичні прийоми. Молитву можна назвати плачем з приводу розриву зв'язку поколінь, передусім, з Творцем, тому у людини в душі виникає почуття порожнечі. І тоді на допомогу і приходять мистецтво.

Справа в тому, що поетичне мислення, включаючи нерелігійні об'єкти в молитовну структуру, часто їх сакралізує. Такі молитви можна назвати риторичними.

Індивідуально-авторські особливості освоєння молитовного слова концентрують у собі естетичні, філософські, духовні акценти часу в їх художньому переломленні і етапи духовно-творчої еволюції письменників. У поезії XIX століття, розкритою для діалогу з творчими силами світу і природи, "молитва" створює трансцендентну ауру поетичного слова, що доторкається до ейдоса, насамперед Слова. У вищому своєму прояві вона зливається з національним молитовним дискурсом, в основі якого сакралізація майбутнього. Стан медитативного переживання бажаного в надії і вірі, у щирій надії на краще, одна з особливостей ментального самовизначення нації, тому молитовний дискурс органічно сприйнятий слов'янськими культурами, становить невід'ємну частину їх самосвідомості.

Молитва до Бога – це прохання про милість. Прохання – це те, що назавжди (або те, що завжди), воно не може бути закінченим, бо стосується вічності, Царства Небесного. У більшості поетичних молитов предметом прохання є сам ліричний герой, "я" вірші. Але нерідко поет молиться за когось іншого – близької людини, або групи людей, чи цілий народ або країну. Наприклад, спостерігаємо у М. Костомарова: "Яви, Боже, громом оп'ять свою міч! Озьми од втіснителя гордого міч! Чи довго він землю святую топтатиме? Чи довго ще храм твій без служби стоятиме?" [6] Або у М. Шашкевича: "Дай утробам нашим відвологу – Принос тобі дамо гласоносний. В землях наших істирай вороги, Ізгладь повік і повіков-віки!" [13].

Цікавим при цьому виявляється розгляд основоположних для розуміння людської природи триад Тіло – Душа – Розум або Дух – Душа – Тіло, в накладенні на які по-новому починають звучати Радіо – Емоція – Інтуїція; Віра – Надія – Любов [1]. "Кожна людина, яка виросла у християнській культурі, живе за принципами цієї тріадою описаним", усвідомлюючи це чи ні, переконує О. Черноземова [12].

І в російській, і в українській поезії 19 століття зустрічаються звернення у молитовній формі до язичницьких божеств. Найбільш універсальний адресат – Муза, до неї звертаються, наприклад, Шевченко, Язиков, Фет. Інші випадки більш

індивідуальні. У Пушкіна є молитви до Домового, до Приапа, до Морфея.

Романтики помітили внутрішню суперечність людини, одночасну приналежність до двох світів; осягнули, що корінь зла – у невмінні чи небажанні людини зрівноважувати протилежні засади свого ества (емоційне – раціональне, особисте – суспільне, альтруїстичне – егоїстичне). Людина приречена на вибір між добром і злом, але трагізм людського існування може посилюватися через різне розуміння добра й зла. Оце сум'яття душі й відображає література, причому справжня – співпереживаючи і співчуваючи [11, с. 5]. Письменники-романтики шукали в Біблії саме ті мотиви, які відповідали основній спрямованості їх творів. Однією з особливостей романтичної літературної традиції є її насиченість мотивами пошуків істини життя. Такі мотиви часто йдуть паралельно як із соціальними мотивами, метою яких є викорінення існуючого у світі зла, так і з чисто проповідницькими мотивами. Зокрема, мотив швидкоплинності та марності людського життя, який наскрізь пронизує літературу бароко, посідає провідне місце і в романтичній традиції.

Усі вчинки людини романтики розглядали крізь призму християнського вчення. Основними мотивами, при використанні яких письменники розкривали ідею твору, були гріх, покарання, каяття, молитва тощо. Одним з найбільш поширених є мотив смерті, теж зображений в дусі християнської традиції. Твори письменників-романтиків свідчать про органічний зв'язок з попередньою літературною традицією і в сенсі звернення до покайних мотивів. Водночас слід зазначити, що мотив покайння у творах романтиків існує паралельно з мотивами гріховності людського життя і вчинків людини у відповідності з традиціями барокової прози. Така тенденція характерна для повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», П. Куліша «Чорна рада», М. Устияновича в циклі історичних повістей «Смерть князя Романа», «Могила Святослава», Ю. Федьковича «Серце не навчити» і ще цілої низки творів доби романтизму.

У коло найбільш значущих ритуальних та євангельських текстів, що вплинули на еволюційний процес XIX ст., можна віднести: "Отче наш", Великописний спів "Чертог Твій вижду, Спасе мій.", Великописну молитву Єфрема Сиріна: "Господи і Владико живота мого.", вечірне славослів'я "Світе тихий", "молитву про чашу" (Матв. 25; Мар. 14; Цибуля. 22), а також католицькі молитви "Ave Maria" і "Stabat Mater".

У "Гамалії" Т. Шевченка є незавершена прохальна молитва "Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі". Т. Бовсунівська трактує таку незавершеність як ознаку, "приниження та неволі", "козацьку покору долі й усвідомлення нестандартності неволі" [3, с. 7]. Медитативний та сповідальний тон молитви, навпаки, на думку К. Ясперса, є свідченням завершеності такого твору: "Молитва в її

чистій формі – вільна від світських бажань – стає уславленням і подякою і завершується довір'ям: «Та буде воля Твоя» [15, с. 438].

У віршах М. Лермонтова знаходимо три молитви: "Не звинувачуй мене, Всесильний", "Я, Матір Божа, нині з молитвою" і "У важку хвилину життя". Усі три вірші не мають праобразом яку-небудь відому молитву. Це звернення до Бога поета з тими словами, які ллються з його власного серця. Аналізуючи ці вірші, можна зробити висновок, що автор не утруднював себе рамками якихось відомих молитов, але відчувається його беззаперечна віра в Бога. І хоча це вірші світської літератури, вони наближають нас до віри у вищу Божественну силу.

Якщо говорити про молитву як розмову, то вона глибоко особиста, щира і довірлива, в якій той, хто молиться, смиренно відкриває перед Богом усі свої потреби, благає їх задовольнити і висловлює надію, що вони будуть задоволені, разом з тим, дякує Богові і звеличує Його. Звичайно ж, молитва супроводжується емоціями її суб'єкта. Він і радіє, і сміється, і плаче, і тужить або ж у тихій покорі виливає перед Богом свою душу. У поезіях М. Костомарова також утверджується необхідність віри в Бога. Його поезії "Діти слави" та "На добраніч" оповідають про залежність людського життя від Божої милості.

До риторичної молитви можна також віднести звернення до всіляких абстрактних понять, що властиве майже всім українським романтикам (Т. Шевченко, М. Петренко, В. Забіла та ін.). У російській поезії це явище не настільки масштабне, хоча можна відзначити окремі випадки звернення до явищ природи: "Аквілон" Пушкіна, молитви до ночі Шевирьова і Фета. У Росії в 1820-ті роки склався інший тип риторичної молитви: її сакралізованим об'єктом стає жінка як втілення любові та краси. Такі вірші є у Веневітинова ("До моєї богині"), Бенедиктова ("Дякую"), Апухтіна ("Чарівні слова") та ін. Однак основним підтвердженням наявності такого особливого естетичного явища для російської свідомості виступає творчість О. Пушкіна, у якого є жартівливі ("Акафіст Катерині Миколаївні Карамзиній") та серйозні молитви, звернені до жінки ("Передчуття"). Такі вірші належать до давньої традиції так званої "блюзнірської поезії". Характерний приклад – вірш 1826 року "До*": "Ты богоматерь, нет сомненья, Не та, которая красой Пленила только дух святой, Мила ты всем без исключенья; Не та, которая Христа Родила, не спросясь супруга. Есть бог другой земного круга – Ему послушна красота, Он бог Парни, Тибулла, Мура, Им мучусь, им утешен я. Он весь в тебя – ты мать Амура, Ты богородица моя" [10]. За жанровою структурою риторична молитва практично ідентична релігійній; по суті, відмінність полягає у тому, що сакральність адресата осмислюється поетом як якась умовність, необхідна для досягнення естетичної мети.

О. Пушкін пише молитви у віршованій формі, максимально зберігаючи текст самої молитви.

Неможливість знайти відгук духовним потребам, що обмежений реальністю земного світу, бажання втілити невтілюване, закарбувати у слові найпотемніші переживання, прагнення до недосяжного ідеалу. вабили романтиків до створення поетичних молитов. Як це спостерігаємо у Т. Шевченка: "Мені ж, мій Боже, на землі Подай любов, сердечний рай! І більш нічого не давай! [14, с. 732].

Поетична молитва виступає насамперед як вчинок у спілкуванні, як засіб спілкування, пряме висловлювання. У цьому і полягає принципова різниця між жанром "художньої літератури" і жанром "церковної літератури", який існує не як висловлювання про дійсність, але як висловлювання до дійсності, безпосереднє звернення, що має на меті якийсь безпосередній вплив.

Російська молитва є переважно молитвою до Богоматері і тільки через Неї – до Христа. Лермонтов не залишився чужий цій традиції шанування Божої Матері, один з його віршів-молитов звернений до Богородиці – "Молитва" ("Я, Мати Божа, нині з молитвою"). Про історію його написання та детальний аналіз є чимало критичних розвідок. За свідченням А. Шан-гірея, Лермонтов написав молитву, перебуваючи під арештом за вірші на смерть Пушкіна. Поет звертається до молитви в скрутну для нього хвилину життя: арешт, очікування покарання, посилення. І звертається у своїй молитві саме до Богоматері, і в цьому своєму зверненні він глибоко народний: "До кого возопию, Владичице? До кого вдамся в жалі моему, аще не до Тебе, Пані Володарці Богородиці, Цариця Небесна? Хто плач мій і зітхання моє прийме, аще не Ти, про Пренепорочная, Надеждо християн і Притулок грішним"? Інтонація вірша задушевна, умиротворена, цю молитву можна віднести до типу молитви-прохання.

У читацькому сприйнятті позначення жанру художнього тексту в заголовковому комплексі вже несе інформацію. Читач має попередній досвід знайомства з аналогічними творами, тому ідентифікує такий текст з уже відомими йому зразками, що існують в літературному побуті його часу і сягають корінням в традицію, реанімує "пам'ять

жанру". Але оскільки у літераторів виникають не просто різні, але різноаспектні установки, то і в літературному процесі в одну і ту ж епоху і навіть у одного і того ж автора співіснують не тільки різні жанри, але й різні статуси жанру, різні етапи жанрової еволюції.

Висновки. Порівняльне вивчення мистецької спадщини різних письменників дозволяє наочніше виявити сутність творчої індивідуальності кожного автора, необхідно лише враховувати «сполучуваність» порівнюваних імен. Спостереження над композиційно-драматургічними закономірностями "молитви" дозволяють розширити уявлення про функціональні засади цієї жанрової форми. Жанр "молитви" у Т. Шевченка у цілому сприяє естетико-стильовому збагаченню жанру. Оновлення канону "молитви", характерне для першої половини ХІХ – початку ХХ століття, відображає магістральні тенденції художньої культури епохи. Воно дозволяє людині не відчувати себе зовсім самотньою і зміцнює сили. Призначення молитви для людини – допомогти людині побачити інший вимір речей. Молитва служить людині літературою на всі часи: і коли погано або важко, і коли добре. Необхідно підтримувати зв'язок поколінь, щоб знати минуле, бути впевненим у майбутньому, цінувати і зберігати звичаї, історію, культуру свого народу, до чого власне й спонукає молитва. Значення для людини в усі часи вона має одне, причому життєстверджуюче, адже людське єство ніколи не змінюється. У молитві всі люди стають близькими, тому що вона об'єднує всіх духовно. Молитва служить людству в цілому уроком мудрості, об'єднує всіх у Бога-Слові. Механізм взаємодії "пам'яті жанру", накопичених у ньому традицій із соціальним замовленням конкретної епохи зумовлює безліч індивідуальних авторських виборів, які здійснюються конкретними поетами. У літературі жанр "молитва" не зберігається в канонічній структурі, втрачає піднесену духовність. У молитвах є прохання про земні блага, а не прагнення до Царства Небесного. Творів світської літератури, написаних суто у цьому жанрі, дуже мало. Жанр молитви в світській літературі з часом втрачає свою актуальність, подібно до того, як втратив свого часу актуальність жанр "літопис".

Література

1. Баранцев Р. Г. О тринитарной методологии // Между физикой и метафизикой: Наука и философия. СПб, 1998. – № 4. – С. 51-61.
2. Бахтин М. М. Эпос и роман // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит, 1975. – 504 с.
3. Бовсунівська Т. В. Молитва як літературний жанр (Роль Т. Шевченка в романтичному жанротворенні) // Дивослово. – 2003. – № 7. – С. 3-8.
4. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. М. : "Искусство", 1984. – 350 с.
5. Даниленко І. І. Молитва як літературний жанр : генеза та еволюція : монографія / І. І. Даниленко – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 304 с.
6. Костомаров М. З "Єврейських мелодій" Байрона / М. Костомаров. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: poetryclub.com.ua>metrs.php.

7. Лермонтов М. Ю. Я, Матерь Божия, ныне с молитвою/ М. Ю. Лермонтов. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: lermontov.info Матерь божия.
8. Лосев А. Ф. Канон // Философская энциклопедия / Ред. Ф. В. Константинов. – В 5 т. Т. 2. – М. : Сов. энциклопедия, 1962. – С. 418.
9. Новик О. П. Неповторність повторного. Барокові традиції в літературі українського романтизму: монографія / Ольга Новик. – Харків : Майдан, 2011. – 368 с.
10. Пушкин А. С. К ** («Ты богоматерь, нет сомненья...») / А. С. Пушкин. – [Електронний ресурс] : Режим доступу : klassika.ru Стихи pushkin/ty-bogomater...
11. Старченко Тамара «Літературно-художній компонент сучасних православних журналів України» // Світло християнства. Образ. – Випуск 13, 2012. – С. 5-10.
12. Черноземова Е. Н. Система драматических жанров 80–90-годов XVI века в Англии / Елена Николаевна Черноземова. – Диссерт. докт. филолог. наук. 10.01.05 Специальность: Литературы народов Европы, Америки и Австралии М., 1995. – 370 с.
13. Шашкевич М. Ярослав. Поема / М. Шашкевич. – [Електронний ресурс] : Режим доступу: roetryclub.com.ua/metrts_poem.php?poem=16840.
14. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – С. 337; 732.
15. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. / Карл Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

Елена Кривуляк

ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЖАНРА «МОЛИТВЫ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ УКРАИНСКИХ И РУССКИХ РОМАНТИКОВ

Аннотация. Предложенная статья актуализирует проблему относительно канона жанровых форм. Объектом исследования являются произведения, обозначенные нами как «молитвы», в которых эта традиция претерпела заметное переосмысление. В работе прослежено жанровую трансформацию канона «молитвы» на примере произведений Т. Шевченко и в сопоставлении с поэтическими произведениями русских романтиков.

Ключевые слова: канон, жанр поэтического молитвы, диалог культур, диалог творческих сознаний.

Olena Krivulyak

TYPOLOGICAL ANALYSIS OF THE GENRE OF «THE PRAYER» IN THE WORKS OF THE UKRAINIAN AND RUSSIAN ROMANTICS

Summary. The proposed article actualizes the problem of relatively Canon genre forms. The object of the research, the texts that marked as «the prayers», in which this tradition has undergone significant rethinking. In the work traced genre transformation of the «the prayer» on the example of works of T. Shevchenko, and in comparing it with such samples poetic works of Russian romantics.

Key words: Canon, genre poetic prayer, dialogue of cultures, a dialogue of creative minds.

Стаття надійшла до редакції 19.12.2014 р.

Кривуляк Олена Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.